В. П. Красней

Беларуская мова ў табліцах і схемах

Для школьнікаў

8-е выданне

Мінск • «Аверсэв» • 2020

МАРФАЛОГІЯ

Марфалогія — раздзел навукі аб мове, у якім вывучаюцца словы як часціны мовы, іх граматычныя прыметы і формы.

Часціны мовы — разрады слоў, якія характарызуюцца агульнасцю значэння, марфалагічных прымет, сінтаксічнай ролі.

Часціны мовы

самастойныя

назва	граматычнае значэнне (называюць)	сінтаксічная роля
назоўнік	прадметы	
прыметнік	прыметы прадметаў	
лічэбнік	колькасць ці парадак прадметаў	
займеннік	указваюць на прадметы, прыметы	
дзеяслоў	называюць дзеянні, стан	
прыслоўе	называюць прыметы дзеяння, прадмета, прыметы	

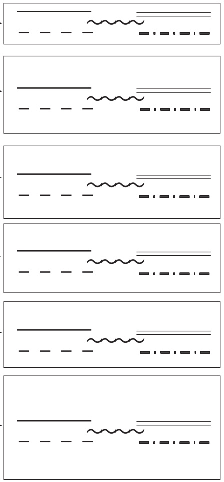

службовыя

назва	роля ў мове
прыназоўнік	выражае адносіны паміж словамі
злучнік	звязвае члены сказа і часткі сказа
часціца	выражае дадатковыя адценні значэння ў сказе

выклічнік → выражае розныя пачуцці і пабуджэнні → не з'яўляецца членам сказа

Службовыя часціны мовы:
а) не маюць лексічнага значэння;
б) не з'яўляюцца членамі сказа;
в) не змяняюцца.

© ТДА «Аверсэў»

Назоўнік як часціна мовы

Агульнае граматычнае значэнне	Называе прадмет → уласны: Беларусь, Янка, Нарач; агульны: краіна, імя, возера
Адказвае на пытанні	хто? → адушаўлёныя: настаўнік, хлебароб; што? → неадушаўлёныя: кніга, трактар
Пачатковая форма	Н. скл. адз. л.: Мінск, радасць, свабода, чалавек, касманаўт, зубр
Марфалагічныя прыметы	• Мае род: м. р.: паэт, сокал, камбайн; ж. р.: вучаніца, зязюля, касілка; н. р.: акно, поле, сумленне; агульны: сірата, небарака. • Змяняецца па ліках: адз. л.: пісьменнік, ручка, возера; мн. л.: пісьменнікі, ручкі, азёры; толькі адз. (сум) ці мн. (сані). • Змяняецца па склонах: Н., Р., Д., В., Т., М.; або нескланяльны: калібры, таксі. • Адносіцца да аднаго з трох скланенняў: 1-е: дарога, зямля, вучаніца; 2-е: дом, алень, спартсмен; 3-е: ноч, радасць, аповесць; або нескланяльны: метро, фае, шымпанзэ
Сінтаксічная роля	Дзейнік, выказнік, азначэнне, акалічнасць, дапаўненне: Беларусь — мая Радзіма. Спевы птушак чуваць у гаі. Васько ўбачыў лісіцу.

© ТДА «Аверсэв»

Лексіка-граматычныя разрады назоўнікаў

агульныя назвы аднародных прадметаў, з'яў, паняццяў, асоб, істот: горад, паэт, бусел, ружа, кніга, зорка, карабель; • маюць формы адзіночнага і множнага ліку: горад — гарады, касач — касачы	← і →	**уласныя** імёны, прозвішчы, псеўданімы, геаграфічныя і астранамічныя назвы і г. д.: Мінск, Якуб Колас, Дняпро, «Курган» (паэма); • звычайна маюць форму адзіночнага (Беларусь) або множнага ліку (Навасёлкі)
адушаўлёныя асабовыя: аграном, брат, асілак, каваль; неасабовыя: вожык, верабей, ліса, пчала; • адказваюць на пытанне «хто?»; • у множным ліку форма вінавальнага склону супадае з формай роднага: бачу братоў, пчол, вожыкаў	← і →	**неадушаўлёныя** назвы нежывых прадметаў, з'яў, паняццяў: вецер, снег, хлеб, дрэва, сад, мора; • адказваюць на пытанне «што?»; • у множным ліку форма вінавальнага склону супадае з формай назоўнага: бачу дрэвы, сады, кнігі
канкрэтныя назвы прадметаў, жывых істот, якія рэальна існуюць: дом, салавей, загад, дзень; • змяняюцца па ліках: дом — дамы, аловак — алоўкі; • спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі: два дні, тры кані	← і →	**абстрактныя** назвы пачуццяў, адчуванняў, якасцей, працэсаў, дзеянняў: гонар, туга, незалежнасць; • маюць форму адзіночнага (адвага, радасць) або множнага ліку (паводзіны); • не спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі
зборныя абазначаюць сукупнасць аднародных прадметаў ці асоб як адно цэлае: лісце, моладзь, люд; • маюць форму адзіночнага ліку: пер'е; • не спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі	← і →	**рэчыўныя** абазначаюць рэчывы аднароднага саставу: малако, вадарод, шоўк, бавоўна; • маюць форму адзіночнага (хлеб) або множнага ліку (суніцы); • можна дзяліць, нельга лічыць

! Агульныя назоўнікі могуць пераходзіць ва ўласныя (заяц і Заяц — прозвішча), а ўласныя — у агульныя (Пламбір — горад у Францыі і пламбір — гатунак марожанага)

© ТДА «Аверсэв»

Род назоўнікаў

Род	Паказчыкі роду	
	па марфалагічных прыметах	па значэнні
Мужчынскі	• назоўнікі з асновай на цвёрды ці зацвярдзелы, мяккі зычны з нулявым канчаткам: сокал, вуж, алень, луг, марак, гарох; • назвы асоб мужчынскага полу з канчаткамі -а (-я): бацька, дзядуля	іншамоўныя нескланяльныя назоўнікі-назвы: а) асоб мужчынскага полу: аташэ, янкі; б) жывёл і птушак: какаду, поні, фламінга; в) некаторых неадушаўлёных прадметаў: бенгалі, пенальці; г) гарадоў: Сухумі, Дэлі, Глазга
Жаночы	• назоўнікі з асновай на цвёрды, зацвярдзелы, мяккі зычны з канчаткам -а (-я): вясна, мяжа, зямля, дарога, рака, эпоха; • з асновай на мяккі зычны, радзей на ж, ч, ш, р, б, ф, ў і нулявым канчаткам (у родным склоне -і (-ы)): памяць, соль, печ, Сібір, верф, любоў	іншамоўныя нескланяльныя назоўнікі-назвы: а) дзяржаў, рэк, гор, пустынь: Нікарагуа, Місуры, Гобі, Місісіпі; б) асоб жаночага полу: мадам, фрау; в) імёны, прозвішчы жанчын: Элен, Кармэн, Шаумян; г) назоўнікі: івасі, кальрабі, цэцэ
Ніякі	• назоўнікі з канчаткамі -е, -о (-ё), -а: поле, акно, зерне, жыццё, рэха; • назоўнікі на -мя: бярэмя, племя, семя; • назвы маладых істот на -я (-ё): кацяня(ё); • назоўнікі: дзяўчо, хлапчанё, дзіцяня	іншамоўныя нескланяльныя назоўнікі-назвы: а) неадушаўлёных прадметаў: алібі, кіно, рагу, леча, пюрэ, фае; б) азёр: Ківу, Рыца, Чад
• Назоўнікі *боль, дроб, жывапіс, запіс, мазоль, медаль, накіп, насып, палын, пыл, рукапіс, сабака, стэп, туфель, фальш, цень, шынель, яблык* адносяцца да мужчынскага роду, а назоўнікі *гусь, жырафа, таполя* — да жаночага. • Назоўнікі, якія ўжываюцца толькі ў форме множнага ліку, не маюць роду: дзверы, канікулы. • Некаторыя назоўнікі абазначаюць асобу мужчынскага або жаночага полу па характэрнай прымеце: сірата, крыўляка, мурза, мямля і інш. Яны адносяцца да агульнага роду		

© ТДА «Аверсэв»

Лік назоўнікаў

Лік назоўнікаў выражае колькасную характарыстыку прадметаў.

Групы назоўнікаў паводле ўжывання ў формах		
адз. і мн. л.	**толькі адз. л.**	**толькі мн. л.**
назоўнікі, якія абазначаюць прадметы і з'явы, што паддаюцца лічэнню і спалучаюцца з колькаснымі лічэбнікамі: бусел — буслы, зорка — зоркі, адзін стол — пяць сталоў	1) рэчыўныя назоўнікі: гарох, волава, кісель, соль, мука; 2) зборныя назоўнікі: радня, галлё, пер'е, асіннік; 3) абстрактныя назоўнікі: ветлівасць, цемень, смех; 4) назоўнікі, якія абазначаюць грамадска-палітычныя паняцці: радыкалізм, рэарганізацыя; 5) назвы дзеянняў, стану: касьба, дрымота; 6) большасць уласных назваў: Янка, Нарач, Брэст, Азія; 7) назвы напрамкаў свету: поўдзень, захад	1) назвы састаўных і парных прадметаў: вароты, нажніцы, вусны, кросны; 2) некаторыя рэчыўныя назоўнікі: духі, біткі, апілкі; 3) назвы прамежкаў часу: суткі, будні, канікулы; 4) некаторыя назвы дзеянняў, працэсаў: выбары, роды; 5) назвы абрадаў, гульняў: дажынкі, жмуркі, шахматы; 6) назвы са значэннем сукупнасці прадметаў, з'яў, асоб: ападкі, грошы, кадры, людзі; 7) некаторыя ўласныя назвы: Альпы, Ашмяны

• Асобныя адзіночналікавыя рэчыўныя і абстрактныя назоўнікі могуць ужывацца ў множным ліку для абазначэння відаў, гатункаў рэчываў (мінеральныя воды, калійныя солі), пэўных якасцей (першыя радасці), дзеянняў (гонкі).

• Формы множнага ліку ўтвараюцца ад формаў адзіночнага ліку пры дапамозе канчаткаў -ы, -і (дом — дамы, зорка — зоркі), а таксама -е (ад назоўнікаў на -ін: мазыранін — мазыране)

© ТДА «Аверсэв»

Склон назоўнікаў

Склон — гэта граматычная катэгорыя, якая паказвае на адносіны назоўніка да іншых слоў у словазлучэннях і сказах. Яна выражаецца шасцю радамі канчаткаў у адзіночным і множным ліку.

Склоны	Склонавыя пытанні	Ужываюцца з прыназоўнікамі
1. Назоўны	хто? што?	———
2. Родны	каго? чаго?	ад, з, без, да, для, з-за, акрамя
3. Давальны	каму? чаму?	к, па, услед, дзякуючы
4. Вінавальны	каго? што?	за, пра, праз, на, у, па, пад
5. Творны	кім? чым?	за, пад, перад, за, па-за, з
6. Месны	аб кім? аб чым?	у, па, на, аб, пры

• Назоўны склон — гэта зыходная, пачатковая форма, у якой назоўнік ужываецца як назва прадметаў, асоб і г. д. Астатнія склоны — ускосныя.
• Ускосныя склоны ўжываюцца з прыназоўнікамі і без прыназоўнікаў.
• У беларускай мове некаторыя назоўнікі захавалі спецыфічны канчатак клічнай формы: сыне, гаю, доню. Але гэтая форма ў лік склонаў сучаснай беларускай мовы не ўваходзіць

Скланенне назоўнікаў

Змяненне назоўнікаў па склонах называецца скланеннем. У залежнасці ад канчаткаў і граматычнага роду вылучаюцца тры скланенні (разрады назоўнікаў з аднолькавымі формамі змянення).

Скланенне	Род	У пачатковай форме (Н. скл. адз. л.) канчаюцца на
1-е	ж. р.	-а, -я (галава, воля)
2-е	м. р.	мяккі ці цвёрды зычны з нулявым канчаткам (алень, каваль, дом, параход)
	н. р.	-а, -о, -е, -ё (возера, акно, насенне, галлё) -мя (5: бярэмя, вымя, полымя, семя, цемя)
3-е	ж. р.	мяккі ці цвёрды зычны і нулявы канчатак (даль, радасць, печ, кроў, верф)

© ТДА «Аверсэв»

Назоўнікі першага скланення

Адзіночны лік

Канчаткі назоўнікаў 1-га скланення залежаць ад характару асновы і месца націску.

Склон	Тыпы асноў і ўзоры скланення				
	цвёрды зычны	зацвярдзелы зычны	мяккі зычны	х (с), г (з)	к (ц)
Н.	ха́та вясна́	ка́ша мяжа́	а́рмія ралля́	уце́ха нага́	е́лка рака́
Р.	ха́ты вясны́	ка́шы мяжы́	а́рміі ралі́	уце́хі нагі́	е́лкі ракі́
Д.	ха́це вясне́	ка́шы мяжы́	а́рміі ралі́	уце́**с**е на**з**е́	е́л**ц**ы ра**ц**э́
В.	ха́ту вясну́	ка́шу мяжу́	а́рмію раллю́	уце́ху нагу́	е́лку раку́
Т.	ха́тай(-аю) вясно́й(-о́ю)	ка́шай(-аю) мяжо́й(-о́ю)	а́рміяй(-яю) раллёй(-ёю)	уце́хай(-аю) наго́й(-ою)	елкай(-аю) рако́й(-ою)
М.	(па) ха́це (па) вясне́	(аб) ка́шы (аб) мяжы́	(аб) а́рміі (аб) ралі́	(аб) уце́**с**е (аб) на**з**е́	(на) е́л**ц**ы (на) ра**ц**э́

У давальным і месным склонах канчаткі залежаць ад характару асновы і месца націску:

– канчатак -е маюць назоўнікі з асновай на цвёрды зычны і на **г**, **х** (пры гэтым адбываецца чаргаванне г//з і х//с);

– канчатак -э маюць назоўнікі з асновай на **к** і націскам на канчатку (пры чаргаванні к//ц);

– канчатак -ы маюць назоўнікі з асновай на зацвярдзелы зычны і на **к** з націскам на аснове (пры чаргаванні к//ц)

© ТДА «Аверсэв»

Назоўнікі другога скланення

Адзіночны лік

Неасабовыя назоўнікі

Склонавыя канчаткі назоўнікаў 2-га скланення залежаць ад характару асновы, а ў родным склоне яшчэ ад значэння, у давальным і творным — ад месца націску.

Склон	Мужчынскі род				Ніякі род			
	Тыпы асноў і ўзоры скланення				Тыпы асноў і ўзоры скланення			
	цвёрды зычны	зацвярдзелы	мяккі	г, к, х	цвёрды зычны	зацвярдзелы	мяккі	к, х
Н.	дом□ сад□ стол□	крыж□ верш□ вянец□	кужаль□ гай□ медаль□	круг□ аловак□ фартýх□	лóгава мы́ла гняздó	вóгнішча мéсца плячó	зелле адзенне жыццё	вока вуха малако
Р.	дома саду стала	крыжа верша вянца	кужалю гаю медаля	круга алоўка фартуха	логава мыла гнязда	вогнішча месца пляча	зелля адзення жыцця	вока вуха малака

© ТДА «Аверсэв»

Склон	Мужчынскі род				Ніякі род			
	Тыпы асноў і ўзоры скланення				Тыпы асноў і ўзоры скланення			
	цвёрды зычны	зацвярдзелы	мяккі	г, к, х	цвёрды зычны	зацвярдзелы	мяккі	к, х
Д.	даму саду сталу	крыжу вершу вянцу	кужалю гаю медалю	кругу алоўку фартуху	логаву мылу гнязду	вогнішчу месцу плячу	зеллю адзенню жыццю	воку вуху малаку
В.	як Н. (неадушаўлёныя назоўнікі)				як Н. (неадушаўлёныя назоўнікі)			
Т.	до́мам са́дам стало́м	кры́жам ве́ршам вянцо́м	ку́жалем га́ем медалё́м	кру́гам ало́ўкам фартухо́м	ло́гавам мы́лам гняздо́м	во́гнішчам ме́сцам плячо́м	зе́ллем адзе́ннем жыццё́м	во́кам ву́хам малако́м
М.	(аб) доме садзе стале	(аб) крыжы вершы вянцы	(аб) ку- жалі (у) гаі (аб) медалі	(аб) крузе алоўку фартуху	(у) ло- гаве мыле гняздзе	(аб) вогні- шчы месцы плячы	(аб) зеллі адзенні жыцці	(аб) воку вуху малаку

! Пры скланенні аснова назоўнікаў можа змяняцца ў выніку чаргавання зычных: г//з (круг — у крузе), к//ц (малако — у малацэ), х//с (гарох — у гаросе), т//ц (плот — на плоце), д//дз (завод — на заводзе)

© ТДА «Аверсэв»

Канчаткі назоўнікаў другога скланення ў родным склоне

<table>
<tr><th>-а (-я)</th><th>-у (-ю)</th></tr>
<tr><td>1. Усе назоўнікі ніякага роду: возера, збожжа, галля, зерня.
2. Усе назвы жывых істот: вожыка, бусла, вераб'я, лася.
3. Назвы канкрэтных прадметаў: дома, крана, дня, аўтамабіля.
4. Назвы органаў, частак цела: зуба, калена, локця, хобата;
але: твару.
5. Назвы розных мер: міліметра, гектара, грама, літра.
6. Назвы месяцаў, дзён тыдня, грашовых і іншых адзінак: лютага, аўторка, літа, ома, снежня, рубля.
7. Навуковыя і тэхнічныя тэрміны: дзейніка, катэта, сінуса, артыкля, вадэвіля.
8. Назвы грамадскіх арганізацый, установ: камітэта, канцэрна, клуба.
9. Назвы танцаў, розных гульняў: факстрота, футбола, спідвея</td><td>1. Назвы абстрактных паняццяў: гонару, запавету, жалю, болю.
2. Назвы розных працэсаў, стану: раз'езду, холаду, спакою.
3. Назвы прасторавых паняццяў: абсягу, краявіду, краю.
4. Назвы грамадскіх фармацый, плыняў, навуковых тэорый: феадалізму, атэізму, рэалізму.
5. Назвы захворванняў: грыпу, інсульту, рэўматызму.
6. Назвы розных рэчываў: перцу, алею, паркалю.
7. Зборныя назоўнікі: люду, саду, рою, рэвеню.
8. Назвы прыродных з'яў: сіверу, дажджу, сухавею, інею.
9. Назвы часавых паняццяў: веку, перапынку, абеду.
10. Назвы розных грамадскіх падзей: кірмашу, фестывалю</td></tr>
<tr><td colspan="2">Некаторыя назоўнікі ў залежнасці ад значэння маюць канчатак -а (-я) або -у (-ю):
– лістапада — назва месяца; лістападу — ападанне лісця; народа — воля народа; народу — у значэнні зборным: многа народу;
– назвы дрэў маюць канчатак -а (-я), калі абазначаюць канкрэтнае дрэва: галіны дуба, ясеня, і канчатак -у (-ю), калі абазначаюць драўніну (набываюць значэнне рэчыўнасці, зборнасці): паркет з дубу, лыжы з ясеню;
– назвы кветак ужываюцца з канчаткам -а (-я), калі маецца на ўвазе адна расліна (кветка лотаса), а ў зборным значэнні — з канчаткам -у (-ю): многа лотасу</td></tr>
</table>

© ТДА «Аверсэв»

Асабовыя назоўнікі

Склон	Тыпы асноў і ўзоры скланення			
	цвёрды зычны	зацвярдзелы	г, к, х	мяккі зычны
Н.	пілот□ весялун□ Сымон□	муж□ ткач□ Богуш□	хірург□ пастух□ Гаўрук□	геній□ кароль□ Алесь□
Р.	пілота веселуна Сымона	мужа ткача Богуша	хірурга пастуха Гаўрука	генія караля Алеся
Д.	пілоту веселуну Сымону	мужу ткачу Богушу	хірургу пастуху Гаўруку	генію каралю Алесю
В.	як Р.			
Т.	пілотам веселуном Сымонам	мужам ткачом Богушам	хірургам пастухом Гаўруком	геніем каралём Алесем
М.	(аб) пілоце веселуне Сымоне	(аб) мужу ткачу Богушу	(аб) хірургу пастуху Гаўруку	(аб) генію каралю Алесю

! Назоўнікі дзед і прадзед у месным склоне могуць ужывацца з канчаткам -е і -у: пры дзедзе і пры дзеду, аб прадзедзе і аб прадзеду

Назоўнікі трэцяга скланення

Адзіночны лік

Склон	Тыпы асноў і ўзоры скланення		
	цвёрды зычны	зацвярдзелы зычны	мяккі зычны
Н.	верф□ кроў□	мыш□ печ□ Свір□	даль□ вечнасць□
Р.	верфі крыві	мышы печы Свіры	далі вечнасці

© ТДА «Аверсэв»

Склон	Тыпы асноў і ўзоры скланення		
	цвёрды зычны	зацвярдзелы зычны	мяккі зычны
Д.	верфі крыві	мышы печы Свіры	далі вечнасці
В.	верф□ кроў□	мыш□ печ□ Свір□	даль□ вечнасць□
Т.	верф'ю кроўю	мышшу печчу Свір'ю	даллю вечнасцю
М.	(аб) верфі крыві	мышы печы Свіры	далі вечнасці

• Форма вінавальнага склону супадае з формай назоўнага склону ў адушаўлёных і неадушаўлёных назоўнікаў.

• У творным склоне апошні зычны асновы падаўжаецца, калі знаходзіцца ў становішчы паміж галоснымі: мышшу, сувяззю, рунню.

• Калі аснова заканчваецца збегам зычных, падаўжэння не адбываецца: міласцю.

• Губныя зычныя і р не падаўжаюцца: глыб'ю, кроўю, шыр'ю.

• Назоўнік моц у творным склоне мае канчатак -ай: моцай.

• Назоўнік любоў у родным, давальным і месным склонах мае форму любві.

• У назоўніках кроў, свякроў у родным, давальным і месным склонах о чаргуецца з ы: кроў — крыві, свякроў — свекрыві

Рознаскланяльныя назоўнікі

1. Назоўнікі мужчынскага роду на -а, -я

Склон	націск на аснове	націск на канчатку	націск на аснове	націск на канчатку
Н.	старастa дзядзька	слуга суддзя	Вася Даніла	Фама Ілья
Р.	старасты дзядзькі	слугі суддзі	Васі Данілы	Фамы Ільі
Д.	старасту дзядзьку	слузе суддзі	Ва́сю Дані́лу	Фаме́ Ільі
В.	старасту дзядзьку	слугу суддзю	Васю Данілу	Фаму Ілью

© ТДА «Аверсэв»

Склон	націск на аснове	націск на канчатку	націск на аснове	націск на канчатку
Т.	старастам дзядзькам	слугой(-ою) суддзёй(-ёю)	Васем Данілам	Фамой(-ою) Ільёй(-ёю)
М.	(аб) старасце дзядзьку	слузе суддзі	Васю Даніле	Фаме Ільі

2. Назоўнікі — назвы маладых істот

Склон	Адзіночны лік		Множны лік	
Н.	дзіця (-ё)	бусляня (-ё)	дзеці	бусляняты
Р.	дзіц-яц-і	буслян-яц-і	дзяцей	бусляня т☐
Д.	дзіц-яц-і	буслян-яц-і	дзецям	буслянятам
В.	дзіця (-ё)	бусляня (-ё)	дзяцей	буслянят☐
Т.	дзіцём (-ем)	буслянём	дзецьмі	буслянятамі
М.	(аб) дзіц-яц-і	буслян-яц-і	(аб) дзецях	буслянятах

3. Назоўнікі на -мя (імя, племя, стрэмя)

Склон	Адзіночны лік		Множны лік	
Н.	імя	племя	ім-ён-ы	плям-ён-ы
Р.	імя (ім-ен-і)	племя (плем-ен-і)	ім-ён☐ (ім-ён-аў)	плям-ён☐ (плям-ён-аў)
Д.	імю (ім-ен-і)	племю (плем-ен-і)	ім-ён-ам	плям-ён-ам

© ТДА «Аверсэв»

Склон	Адзіночны лік		Множны лік	
В.	імя	племя	ім-ён-ы	плям-ён-ы
Т.	імем (ім-ен-ем)	племем (плем-ен-ем)	ім-ён-амі	плям-ён-амі
М.	(аб) імі (ім-ен-і)	племі (плем-ен-і)	(аб) ім-ён-ах	плям-ён-ах
Імя, стрэмя ў множным ліку могуць скланяцца без суфікса -ён-: Н.: імі, стрэ́мі; Р.: імяў, стрэмяў; Д.: імям, стрэмям; Т.: імямі, стрэмямі; М.: (аб) імях, стрэмях				

4. Назоўнікі агульнага роду

Склон	Націск на аснове				Націск на канчатку	
	м. р.		ж. р.		м. і ж. р.	
Н.	мурза бадзяга	абжора соня	мурза бадзяга	абжора соня	сірата	ляўша
Р.	мурзы бадзягі	абжоры соні	мурзы бадзягі	абжоры соні	сіраты	ляўшы
Д.	мурзу бадзягу	абжору соню	мурзе бадзязе	абжоры соні	сіраце	ляўшы
В.	мурзу бадзягу	абжору соню	мурзу бадзягу	абжору соню	сірату	ляўшу
Т.	мурзам бадзягам	абжорам сонем	мурзай (-аю) бадзягай (-аю)	абжорай (-аю) соняй (-яю)	сіратой (-ою)	ляўшой (-ою)

© ТДА «Аверсэв»

Склон	Націск на аснове				Націск на канчатку	
	м. р.		ж. р.		м. і ж. р.	
М.	(аб) мурзе бадзягу	(аб) абжору соню	(аб) мурзе бадзязе	(аб) абжоры соні	(аб) сіраце	(аб) ляўшы

• Назоўнікі на г, х і з націскам на аснове ў давальным і месным склонах маюць канчатак -е пры абавязковым чаргаванні г//з', х//с': хапуга — хапузе, чысцёха — чысцёсе, а назоўнікі на к — канчатак -ы пры чаргаванні к//ц: зазнайка — зазнайцы.
• Словы гняўко́, нямко́, хвалько́ скланяюцца толькі тады, калі адносяцца да асоб мужчынскага полу.
• Імёны тыпу Валя, Лёня, Саша, Слава, Шура скланяюцца як назоўнікі агульнага роду

Скланенне назоўнікаў на -анін (-янін), -ын

Склон	Адзіночны лік	Множны лік
Н.	мінчанін□ селянін□ татарын □	мінчане сяляне татары
Р.	мінчаніна селяніна татарына	мінчан□ сялян□ татар□
Д.	мінчаніну селяніну татарыну	мінчанам сялянам татарам
В.	як Р.	як Р.
Т.	мінчанінам селянінам татарынам	мінчанамі сялянамі татарамі
М.	(аб) мінчаніне селяніне татарыне	(аб) мінчанах сялянах татарах

Гэтыя назоўнікі з лічэбнікамі 2, 3, 4 утвараюць спалучэнні тыпу два (тры, чатыры) мінчаніны, селяніны, татарыны, а са зборным лічэбнікам спалучэнні тыпу двое (трое і г. д.) мінчан, сялян, татар

© ТДА «Аверсэв»

Скланенне назоўнікаў у множным ліку

Склон	1-е скланенне	2-е скланенне	3-е скланенне	агульны род
Н.	зімы ружы казкі бітвы песні	дамы ласі азёры вучні вочы госці	далечы сенажаці печы борці	сіроты мурзы бадзягі соні
Р.	зім☐ руж☐ казак☐ бітваў песень (песняў)	дамоў ласёў азёр (азёраў) вучняў вачэй гасцей	далечаў сенажацей (-яў) пячэй (печаў) борцей (-яў)	сірот☐ мурзаў бадзяг☐ сонь☐
Д.	зімам ружам казкам бітвам песням	дамам ласям азёрам вучням вачам гасцям	далечам сенажацям печам борцям	сіротам мурзам бадзягам соням
В.	як Н. або Р.	як Н. або Р.	як Н. або Р.	як Р.
Т.	зімамі ружамі казкамі бітвамі песнямі	дамамі ласямі азёрамі вучнямі вачамі (-ыма) гасцямі	далечамі сенажацямі печамі борцямі	сіротамі мурзамі бадзягамі сонямі
М.	(аб) зімах ружах казках бітвах песнях	(аб) дамах ласях азёрах вучнях вачах гасцях	(аб) далечах сенажацях печах борцях	(аб) сіротах мурзах бадзягах сонях

- Назоўнік людзі ў творным склоне ўжываецца з канчаткамі -мі: людзьмі.
- Асобныя назоўнікі ў творным склоне ўжываюцца з варыянтнымі канчаткамі: вачамі — вачыма, грашамі — грашыма, дзвярамі — дзвярыма, вушамі — вушыма, грудзямі — грудзьмі, санямі — саньмі

© ТДА «Аверсэв»

Нескланяльныя назоўнікі

Нескланяльнымі назоўнікамі называюцца такія, якія не змяняюцца па склонах і не маюць склонавых канчаткаў.
Склон і лік нескланяльных назоўнікаў вызначаецца паводле іх сувязі з іншымі словамі і сінтаксічнай функцыі ў сказе: першая лінія (чаго?) метро — родны склон, праехаць (на чым?) на метро — месны склон.

Нескланяльныя назоўнікі	Прыклады
1. Агульныя назоўнікі іншамоўнага паходжання, якія канчаюцца на галосны гук	амплуа, журы, дэпо, паліто, калібры, метро, шымпанзэ, кімано, мулінэ
2. Іншамоўныя назоўнікі ж. р. з асновай на зычны, у тым ліку імёны, прозвішчы, геаграфічныя назвы	мадам, лэдзі, пані, місіс, Эжэн, Элізабет, Зегерс
3. Славянскія на -іх (-ых) і на о націскное	у Ніны Сядых, у Васі Сядых у Веры Гурло, у Васі Гурло
4. Прозвішчы, якія канчаюцца на зычны і адносяцца да асоб ж. р.	Таня Русак, Тані Русак, з Таняй Русак
5. Абрэвіятуры, утвораныя: а) з пачатковых вялікіх літар; б) з пачатковых гукаў, апошні з якіх галосны; в) з часткі аднаго назоўніка з формай ускоснага склону другога; г) з часткі слова і гукаў іншых слоў, апошні з якіх галосны	 БДУ, БДПУ імя Максіма Танка; ФІФА (ФІФА рашыла, рашэнне ФІФА); каманда кампалка, па камандзе кампалка; аблана, гарана

Скланенне прозвішчаў і геаграфічных назваў

Склон	Прозвішчы на -ін (-ын), -аў (-оў), -еў (-ёў)	Назвы на -ін (-ын), -аў (-оў), -еў (-ёў)
Н.	Кузьмін, Шмакаў, Лосеў, Кавалёў	Жлобін, Барысаў, Лоеў
Р.	-а	-а
Д.	-у	-у

© ТДА «Аверсэв»

Склон	Прозвішчы на -ін (-ын), -аў (-оў), -еў (-ёў)	Назвы на -ін (-ын), -аў (-оў), -еў (-ёў)
В.	-а	-□
Т.	-ым	-ам
М.	(аб) -е	-е

• Іншамоўныя прозвішчы на -ін (-ын), -аў (-оў) у творным склоне ўжываюцца з канчаткам -ам (-ом): Дарвінам, Чаплінам

Скланенне прозвішчаў на -а (-я)*

Мужчынскія прозвішчы

Прозвішчы — назвы прадметаў ж. р. скланяюцца, як агульныя назоўнікі

Н. Янка	Хмара	Груша	Зязюля
Р. Янкі	Хмары	Грушы	Зязюлі
Д. Янку	Хмары	Грушы	Зязюлі
В. Янку	Хмару	Грушу	Зязюлю
Т. Янкам	Хмарай	Грушай	Зязюляй
М. (аб) Янку	Хмары	Грушы	Зязюлі

Прозвішчы — назвы ж. р. з асновай на г, к, х

Н. Вася	Крыга	Пчолка	Муха
Р. Васі	Крыгі	Пчолкі	Мухі
Д. Васю	Крыгу	Пчолку	Муху
В. Васю	Крыгу	Пчолку	Муху
Т. Васем	Крыгам	Пчолкам	Мухам
М. (аб) Васю	Крыгу	Пчолку	Муху

Прозвішчы на -еня (-эня, -аня), -уня (-юня)

Н. Кузьма	Крупеня	Місюня
Р. Кузьмы	Крупені	Місюні
Д. Кузьме	Крупені	Місюні
В. Кузьму	Крупеню	Місюню
Т. Кузьмой	Крупеняй	Місюняй
М. (аб) Кузьме	Крупені	Місюні

© ТДА «Аверсэв»

Жаночыя прозвішчы			
Прозвішчы — назвы прадметаў ж. р. скланяюцца, як агульныя назоўнікі			
Н. Алеся	Хмара	Груша	Зязюля
Р. Алесі	Хмары	Грушы	Зязюлі
Д. Алесі	Хмары	Грушы	Зязюлі
В. Алесю	Хмару	Грушу	Зязюлю
Т. Алесяй	Хмарай	Грушай	Зязюляй
М. (аб) Алесі	Хмары	Грушы	Зязюлі
Прозвішчы — назвы ж. р. з асновай на г, к, х			
Н. Юля	Крыга	Пчолка	Муха
Р. Юлі	Крыгі	Пчолкі	Мухі
Д. Юлі	Крызе	Пчолцы	Мусе
В. Юлю	Крыгу	Пчолку	Муху
Т. Юляй	Крыгай	Пчолкай	Мухай
М. (аб) Юлі	Крызе	Пчолцы	Мусе
Прозвішчы на -еня (-эня, -аня), -уня (-юня)			
Н. Ніна	Крупеня	Місюня	
Р. Ніны	Крупені	Місюні	
Д. Ніне	Крупені	Місюні	
В. Ніну	Крупеню	Місюню	
Т. Нінай	Крупеняй	Місюняй	
М. (аб) Ніне	Крупені	Місюні	
Прозвішчы — назвы ж. р. з націскам на канчатку скланяюцца, як назоўнікі 1-га скланення незалежна ад полу асобы			
Н. Алег, Вера	Вярба	Крапіва	Парахня
Р. Алега, Веры	Вярбы	Крапівы	Парахні
Д. Алегу, Веры	Вярбе	Крапіве	Парахні
В. Алега, Веру	Вярбу	Крапіву	Парахню
Т. Алегам, Верай	Вярбой	Крапівой	Парахнёй
М. (аб) Алегу, Веры	Вярбе	Крапіве	Парахні

© ТДА «Аверсэв»

Прозвішчы — назвы н. р. ці назвы, род якіх выразна не выступае, скланяюцца толькі ў тых выпадках, калі суадносяцца з асобамі м. р.			
Н. Віктар	Шыла	Броўка	Сыракомля
Р. Віктара	Шылы	Броўкі	Сыракомлі
Д. Віктару	Шылу	Броўку	Сыракомлю
В. Віктара	Шылу	Броўку	Сыракомлю
Т. Віктарам	Шылам	Броўкам	Сыракомлем
М. (аб) Віктару	Шылу	Броўку	Сыракомлю

Імёны і прозвішчы асоб м. р., якія канчаюцца на мяккі знак, й, заднеязычныя (г, к, х), шыпячыя (ж, дж, ч, ш), р і ц, у месным склоне ўжываюцца з канчаткамі -у (-ю): (аб) Алесю, (аб) Гогалю, (аб) Сяргею, (аб) Мележу, (аб) Шылеру

* Гл.: Правілы беларускай арфаграфіі і пунктуацыі. Мінск, 1959.

Нескланяльныя прозвішчы

Прозвішчы	Прыклады
1. Уласныя і іншамоўныя прозвішчы, якія канчаюцца на націскное -о	Бузó, Гурлó, Круцькó, Гюгó, Дзідрó, Дэфó, Русó
2. Іншамоўныя прозвішчы на -ё, -а, якія стаяць на канцы слова пасля галосных ці пасля мяккага знака,	Бакачыа, Галілеа, Маа, Мельё, Бадальё
але: прозвішчы на -о, якімі з'яўляюцца назвы прадметаў ніякага роду тыпу *вясло*, скланяюцца, калі абазначаюць асоб мужчынскага полу	
3. Прозвішчы на -іх (-ых)	Крутых, Буйскіх, Чарных
4. Многія іншамоўныя прозвішчы на -а (-я)	Дзюбуа, Заля, Бруна, Халіла, Ціта
5. Іншамоўныя прозвішчы на -і (-ы), -е (-э), -у (-ю)	Вердзі, Куінджы, Эйве, Бізэ, Нэру, Шэню

© ТДА «Аверсэв»

Спосабы ўтварэння назоўнікаў

Спосаб утварэння	Утваральная аснова ці слова	Словаўтваральны сродак	Вытворнае слова
Суфіксальны	чай выкладаць	чай + нік выклад + чык	чайнік выкладчык
Бяссуфіксны (нульсуфіксальны)	грукаць глухі (х//ш)	грук + ∅ глуш + ∅	грук глуш
Прыставачны	парадак куток	бес + парадак за + куток	беспарадак закутак
Прыставачна-суфіксальны	лес зуб	пад + лес + ак за + зуб + ень	падлесак зазубень
Прыставачна-нульсуфіксальны	слухаць сіні	не + слух + ∅ про + сінь + ∅	неслух просінь
Складанне	плашч, палатка лес, тундра	плашч + палатка лес + тундра	плашч-палатка лесатундра
Складана-суфіксальны	ваду качаць водныя лыжы	вад + а + кач + к(а) водн + а + лыж + нік	вадакачка воднalыжнік
Абрэвіяцыя	Цэнтральны ўніверсальны магазін камандзір батальёна	Ц + У + М кам + бат	ЦУМ камбат

© ТДА «Аверсэв»

Правапіс суфіксаў

-ак ← выпадае ← Пры змяненні слова галосны ў суфіксе → не выпадае → -ік (-ык)

арэшак (арэшка)
дубочак (дубочка)

хвойнік (хвойніку)
пішчык (пішчыка)

-ачк- ← цвёрды, зацвярдзелы ← Апошні гук перад суфіксам → мяккі → -ечк-

вудачка, лямпачка,
Тамарачка

зязюлечка, гняздзечка,
Валодзечка

Мяккі знак пішацца ў словах:
- з суфіксам -еньк-, -аньк-: ручанька, зязюленька
- пасля мяккіх перад -к-: песенька, Алеська
- пасля [л’], [н’] перад -чык: пальчык, агеньчык

Правапіс складаных назоўнікаў

Разам	Праз злучок
1. Утвораныя з дапамогай злучальных галосных о, а, е, я: цеплаход, конезавод, канявод. 2. Першая частка якіх — лічэбнік, напісаны літарамі: пяцігодка. 3. Назвы гарадоў з часткамі град, гарад, горск: Петраград, Слаўгарад, Салігорск. 4. Першая частка якіх — дзеяслоў у форме 2-й ас. адз. л. загаднага ладу: вярнідуб, пакацігарошак; але: перакаці-поле, узвей-вецер. 5. Першая частка якіх — іншамоўныя часткі касма, электра і інш.: аўтагонкі, бензапіла, касманаўтыка, электратэхніка. 6. Складанаскарочаныя словы: ваенкамат, гарсавет	1. Утвораныя з самастойных слоў без злучальных галосных: прэм’ер-міністр, жар-птушка, школа-інтэрнат, баба-яга. 2. Назвы палітычных партый, іх прыхільнікаў: сацыял-дэмакратычны, сацыял-дэмакрат. 3. Складаныя прозвішчы, геаграфічныя назвы: Новік-Пяюн, Буда-Кашалёва. 4. Складаныя адзінкі вымярэння: грам-малекула, тона-кіламетр; але: працадзень. 5. Геаграфічныя назвы з часткай паў: паў-Беларусі, паў-Мінска. 6. Назоўнікі з аднаслоўным прыдаткам: конь-скакун, дзед-мароз

© ТДА «Аверсэв»

Разам	Праз злучок
7. Назвы паселішчаў з пачатковай часткай Нова- (Нава-), Стара-, Верхне- (Верхня-), Ніжне- (Ніжня-), Сярэдне- (Сярэдня-) і інш.: Новалукомль, Наваельня, Старасельцы, Верхнядзвінск, Ніжнякамск. 8. Першая частка якіх іншамоўная аэра-, вела-, мота-, метэа-, касма-, электра-, макра- і інш.: аэраздымак, велагонкі, метэазводкі, бензапіла, стэрэатруба, мікратэлефон	7. Назоўнікі з пачатковымі часткамі віцэ-, максі-, міні-, экс-, прэс-, блок- і інш.: віцэ-канцлер, максі-спадніца, обер-майстар, прэс-служба, блок-пункт; **але:** блокпост. 8. Назвы населеных пунктаў з часткамі Усць-, Верх-, Соль-: Усць-Ілім, Верх-Ільмень, Соль-Ілецк. 9. Іншамоўныя ўласныя імёны з пачатковымі часткамі Ван-, Мак-, Нью-, Сен-, Сент-, Санкт- і канцавымі часткамі -хан, -шах, -паша, -бай, -аглы і інш.: Ван-Дэйк, Нью-Дэлі, Сен-Жуст, Чынгіз-хан, Асман-паша, Турсун-задэ

Правапіс НЕ (НЯ), НІ з назоўнікамі

Разам	Асобна
1. Калі слова без не (ня) не ўжываецца: непаседа, нястача. 2. Калі слова з не (ня) можна замяніць сінонімам без не (ня): невыразнасць (цьмянасць), нянавісць (варожасць)	1. Калі ў сказе ёсць ці падразумяваецца супрацьпастаўленне: Ён мне не прыяцель, а знаёмы. 2. Калі адмаўляецца тое, што выражана назоўнікам, які стаіць пасля не: Быў я не зломак, не пустадомак
Ні заўсёды асобна: У няўмечкі не баляць ні рукі, ні плечкі.	

Марфалагічны разбор назоўніка

Парадак разбору

1. Часціна мовы. Агульнае значэнне.
2. Пачатковая форма.
3. Марфалагічныя прыметы:
а) нязменныя: агульны ці ўласны, адушаўлёны ці неадушаўлёны, канкрэтны ці абстрактны, зборны, рэчыўны; род; скланенне;
б) зменныя: склон, лік.
4. Сінтаксічная роля.

© ТДА «Аверсэв»

Узор разбору

А сок быў свежы, такі хвацкі, такі салодкі, забіяцкі! (Я. Колас).

Сок — назоўнік, абазначае прадмет:
(што?) *сок*; пачатковая форма — *сок*;
агульны, неадушаўлёны, рэчыўны; мужчынскага роду; 2-га скланення;
ужыты ў назоўным склоне, адзіночным ліку.
У сказе з'яўляецца дзейнікам.

Прыметнік як часціна мовы

Агульнае граматычнае значэнне	абазначае прымету прадмета: блакітнае неба, друкарскі станок, салаўіная песня
Адказвае на пытанні	які? якая? якое? якія? → шчаслівая пара, вясковая вуліца, чый? чыя? чыё? чые? → бацькаў дом
Пачатковая форма	Н. скл., адз. л., м. р.: чырвоны, залаты, бабулін
Марфалагічныя прыметы	Прыметнікі дапасуюцца да назоўнікаў і змяняюцца: • па родах (у адзіночным ліку): м. р.: сіні касцюм, ж. р.: сіняя кветка, н. р.: сіняе неба; • па ліках: новы дом, новыя дамы; • па склонах: Н., Р., Д., В., Т., М.; • могуць мець ступені параўнання (якасныя): вышэйшую (святлейшы), найвышэйшую (найсвятлейшы)
Сінтаксічная роля	Азначэнне: Ціха ў зімовым лесе. Выказнік: Неба высокае.

© ТДА «Аверсэв»